

SIMON MALMENVALL

Ruska baročna kultura in zahodni (katoliški) vplivi

SREČEVANJE Z ZAHODOM

Tematika Rusije in njenega približevanja (zahodni) Evropi oziroma prevzemanja posameznih (zahodno) evropskih značilnosti se v javni zavesti navadno umešča v 19. in 20. stoletje, v čas svetovnega procesa modernizacije na gospodarskem, političnem in kulturnem področju. Tovrstnemu shematičnemu razumevanju se v kontekstu odkrivanja »evropskega« značaja Rusije občasno pridružujejo razmišljanja o reformistični vnemi imperatorja Petra Velikega na začetku 18. stoletja. Redkeje pa je v javni zavesti navzoča predstava, da je bilo Rusko carstvo (moskovska država) v intenzivne stike z Zahodom vpeto že vsaj od sredine 17. stoletja. V tem času se z njim, za razliko od prejšnjih obdobj, ni le srečevalo in skrbelo za obojestransko koristno gospodarsko izmenjavo, temveč je z zavestnim in ustvarjalnim sprejemanjem njegovih vplivov začelo preoblikovati podobo lastne kulture. Omenjeni predmoderni proces sprejemanja zahodnih vplivov se od kasnejših modernih poskusov razlikuje zlasti v dvojem. Prvič, zahodni vplivi takrat večinoma še niso dosegli širših delov prebivalstva, saj so ostajali v (intelektualnih) okvirih cerkvene in

politične elite. Drugič, reformna pobuda za sprejemanje zahodnih tokov, v tem primeru predvsem katoliških, je prihajala s strani Pravoslavne cerkve in vsaj na začetku ni imela sekularnega, sploh pa ne protireligioznega značaja.

PREHODNO OBDOBJE IN KATOLIŠKI VPLIVI

Za Pravoslavno cerkev in visoko kulturo v Ruskem carstvu (kasneje Ruskem imperiju) predstavlja čas od sredine 17. do začetka 18. stoletja prehodno obdobje. Njegova najsplošnejša značilnost je prepletanje srednjeveških religioznih idealov »svete Rusije« z novimi tokovi: v prvi vrsti z baročno-katoliškimi, drugotno in kasneje tudi sekularno-racionalističnimi. Vse to se je dogajalo na ozadju prvih desetletij vladanja nove dinastije Romanovih, ki je leta 1613 po petnajstletnem obdobju politične nestabilnosti oziroma »času zmede« (rus. смутное время) zamenjala prejšnjo dinastijo Rjurikovičev. Prva desetletja vladanja Romanovih je zaznamovalo več medsebojno povezanih in dolgoročno pomembnih procesov: centralizacija politične oblasti, ozemeljsko širjenje ruske (moskovske)

države in njen postopni gospodarski vzpon v mednarodnem merilu. Omenjeno prehodno obdobje v simbolnem smislu zaključuje leto 1721. Takrat je prosvetljsko-reformistično navdahnjeni monarh Peter I. Veliki, ki je samostojno vladal od leta 1696 do 1725, svojo državo preimenoval v Ruski imperij in sebi podelil naziv imperatorja. Pravoslavno cerkev – tradicionalno duhovno avtoriteto in vsaj v nekaterih obdobjih ruske zgodovine tudi protiutež državni – pa je z ukinitvijo moskovskega patriarhata in ustanovitvijo novega nadzornega organa po imenu Sveti sinod neposredno podredil državnim interesom. S tem je hotel pokazati tako na stvarno kakor tudi moralno vlogo močne države pri usmerjanju »racionalnega napredka« in nadaljnji izgradnji »evropeizirane« Rusije kot svetovne velesile. Petrova podreditev Cerkev ni črpala iz starih bizantinskih zgledov sodelovanja in skladnosti (»simfonije«) med patriarhom in cesarjem, temveč je bila storjena po zgledu protestantskih deželniških cerkva iz nemškega in skandinavskega okolja, ki ga je Peter dobro spoznal med svojimi potovanji v mladosti. Tam je nad cerkvenimi skupnostmi, ki so delovale kot podaljšana moralna in izobraževalna roka države, bedel vsakokratni politični vladar.

Kljub temu je v obravnavanem obdobju rusko visoko kulturo še vedno opazno (so) oblikovala religija, natančneje Pravoslavna cerkev. Od sredine 17. stoletja so se pomembne novosti na cerkveno-kulturnem področju – v okviru duhovnosti, liturgije, teologije, visokega izobraževanja, umetnosti in arhitekture – uveljavljale po katoliških zgledih. Oblike in metode, nastale v katoliškem okolju in izvorno del evropske baročne kulture, so v svoji vzhodnoslovanski oziroma ruski predelavi služile krepljenju identitete in samozvesti pravoslavja, prav tako so postale sestavni del izobraževanja tamkajšnje cerkvene in politične elite. Čeprav je vzhodnoslovansko sprejemanje katoliških vplivov spodbudilo ustvarjalno srečanje z Zahodom in razvoj (visokega) izobraževanja ter povečalo

samozavest pravoslavne strani, je dolgoročno pripomoglo k njeni notranji oslabitvi. Vzhodnoslovansko pravoslavje je svojo intelektualno razsežnost uravnavalo po katoliških (latinsko-poljskih) zgledih, medtem ko je v liturgično-molitvenem življenju po večini ostajalo zvesto bizantinskemu (grškemu) izročilu in celo želelo obnoviti njegove starejše izraze, ki so se na vzhodnoslovanskih tleh skozi stoletja izgubili ali zameglili. Petrova podreditev Pravoslavne cerkve državi je bila precej zlahka dosežena tudi zaradi predhodne dvoumnosti oziroma razpetosti ruskega pravoslavja med »Vzhodom« in »Zahodom«, »starim« in »novim«, njegove lastne usmerjenosti k reformam in sprejemanjem tujih zgledov, a obenem nezmožnosti vzpostavitve nove sinteze, to je celovite podobe (cerkvenega) življenja. Notranje dezorientirana ruska Cerkev in »pozahodnjena« intelektualna elita tako ni bila pripravljena na resnejše nasprotovanje Petrovi želji po nesamostojni državni Cerkvi. Novost Petrove kulturne politike tako ni bila v »usmeritvi k Zahodu«, temveč v sekularizaciji, oslabitvi Cerkve in nadvladi države kot edinega vira vseobsegajoče avtoritete.

UKRAJINSKO-BELORUSKO CERKVENO POSREDNIŠTVO

Pri kulturnem stiku z Zahodom pred polno uveljavitvijo Petrovih reform so ključno vlogo igrale pravoslavne institucije na ozemlju sosednje kozaške države oziroma Maloruskega (Ukrajinskega) hetmanata, ki se je nahajal pod zaščito Ruskega carstva, in na ozemlju uradno katoliške poljsko-litovske države, v sklopu katere je takrat živel tudi številno vzhodnoslovansko prebivalstvo pravoslavne veroizpovedi s težiščem na območju današnje Belorusije in zahodnega dela Ukrajine. Kot glavno tovrstno ustanovo je treba izpostaviti kijevski kolegij, ki je bil organiziran po zgledu jezuitskih latinskih kolegijev vključno z uporabo katoliških učbenikov, v katerem so se šolali bodoči predstavniki pravoslavne cerkvene in politične elite.

Nekatere nadarjene in kasneje pomembne osebnosti, kakor denimo rjazanski in muromski metropolit ter zadnji namestnik moskovskega patriarha Stefan Javorski (1700–1722) – ki mu je prav zaradi latinske izobrazbe in z baročnim katolištvom zaznamovane duhovnosti nasprotoval jeruzalemski patriarh Dositej II. (1669–1707), pa so svoje izobraževanje dokončali tudi v povsem katoliških visokih šolah, od Krakova in Vilne do Rima. Kot zgodnji primer uveljavitve (zahodno) evropskih zgledov na kulturno-izobraževalnem področju izstopa prva celovita slovnica cerkvene slovanščine na vzhodnoslovanskih tleh. Leta 1619 jo je sestavil Meletij Smotricki (1577–1633). Ta je med letoma 1620 in 1628 opravljal funkcijo pravoslavnega nadškofa v Polocku v današnji Belorusiji, izhajal pa je z območja današnje osrednje Ukrajine. Slovnica Smotrickega je s kulturnozgodovinskega vidika pomembna zaradi treh značilnosti. Prvič, omenjeno delo predstavlja najkakovostnejši pravoslavni odmev na razprave o pomensko-izraznih zmožnostih cerkvene slovanščine pri posredovanju verskih vsebin v okviru obredja in teologije. Tovrstne razprave so na prehodu iz 16. v 17. stoletje potekale med poljskimi katoliškimi intelektualci, zagovorniki latinščine, na eni strani in vzhodnoslovanskimi pravoslavnimi intelektualci, zagovorniki cerkvene slovanščine, na drugi. Slovnica Smotrickega je tako hotela dokazati, da cerkvena slovanščina v ničemer bistveno ne zaostaja za drugimi »svetimi« liturgičnimi jeziki in jeziki visoke kulture. Drugič, slovnica Smotrickega predstavlja prvo vzhodnoslovansko delo, v katerem je jezik obravnavan kot zaključen sistem z univerzalnimi pravili, primerljivimi z grškim in latinskim jezikom oziroma tradicijo slovnice, posvečeno tema dvema jezikoma. Tretjič, omenjeno delo je zlasti v drugi polovici 17. stoletja odločilno vplivalo na jezikovno zavest ruskih (moskovskih) cerkvenih izobražencev, ki so pri svoji reformistični vnemi na liturgičnem in literarnem področju uveljavljali načelo jezikovne pravilnosti in enotnosti.

Med najbolj dejavnimi in uspešnimi vzhodnoslovanskimi pravoslavnimi hierarhi izven Ruskega carstva je primerno omeniti vsaj kijevskega metropolita Petra Mogilo (1632–1647), avtorja prvega vzhodnoslovanskega katekizma (1640), ki je v latinskem jeziku in po takratni katoliški metodi, priljubljeni v času po tridentinskem koncilu (1545–1563), pojasnil temeljne točke pravoslavne vere. V Mogilovem katekizmu in številnih vzhodnoslovanskih pravoslavni delih takratnega časa se odraža katoliška baročna teologija, ki predstavlja prenovljeno sholastiko tridentinske dobe. Na tak način je Mogila nekoliko paradoksalno želel nastopiti prav proti sili, po kateri se je intelektualno in organizacijsko zgledoval – to je proti Katoliški cerkvi, ki je na tamkajšnje pravoslavje pritiskala s svojo uniatsko politiko in se pri tem zatekala k podpori in represivnim sredstvom poljsko-litovske državne oblasti. Šlo je za prizadevanje katoliške strani, da pravoslavne kristjane, živeče na ozemlju Poljske in Litve, zbere pod papeževo okrilje in jih s tem pripravi k sprejetju katoliškega nauka, a ob ohranitvi njihove liturgične in organizacijske avtonomije. Pri tem se je katoliška stran sklicevala na sklepe koncila v Firencah leta 1439, ko je bilo, sicer zgolj za nekaj let, s soglasjem papeža in konstantinopelskega patriarha razglašeno zedinjenje (unija) med Katoliško in Pravoslavno cerkvijo. Florentinska unija je bila po prepričanju katoliške strani med Vzhodnimi Slovani na območju Poljske-Litve uresničena s slovesnim prehodom večine pravoslavne hierarhije pod okrilje Katoliške cerkve, ki se je zgodil leta 1596 v Brest-Litovsku v današnji Belorusiji. Za začetek obnovitve pravoslavne cerkvene organizacije in požitve kulturne dejavnosti je mogoče označiti leto 1620, ko je po več kot dvajsetletni pravno-organizacijski krizi jeruzalemski patriarh Teofan III. (1608–1644) posvetil novega kijevskega metropolita Joba Boreckega (1620–1631). Med političnimi dogodki, ki so omejili moč poljsko-litovske uniatske politike, pa je vredno izpostaviti vstajo ukrajinskega kozaškega hetmana

Bogdana Hmelnickega (1648–1657) leta 1648 in sklenitev sporazuma v Perejaslavu leta 1654, v skladu s katerim je kozaška država oziroma maloruski hetmanat prešel pod zaščito pravoslavnega Ruskega carstva.

Mogila se je izkazal tudi kot reformator pravoslavne liturgične prakse, tako v smislu njenega kodificiranja in prevzemanja posameznih značilnosti iz latinskega liturgičnega izročila, denimo večglasnega petja, kakor tudi ustvarjalnega obujanja starejših bizantinskih prvin. To je predstavljalo podlago za kasnejšo korenitejšo liturgično reformo v okviru moskovske Cerkve pod patriarhom Nikonom (1652–1666), ki jo je skupaj z njim usmerjal car Aleksej Mihajlovič (1645–1676). Liturgična reforma je povzročila cerkveni razkol na manjšinske nasprotnike reforme (»staroobredce«) in večinsko reformi zvesto strujo. Rane omenjenega razkola se v ruski Cerkvi niso povsem zacelile vse do konca 20. stoletja. Temeljni razlog za razkol je bil v patriarhovi in carjevi kulturni politiki, ki jo je opredeljevala podpora prizadevanjem cerkvenih intelektualcev, v prvi vrsti vabljenih prišlekov z območja današnje Belorusije in Ukrajine, za »popravljanje knjig« (rus. книжная справа). »Popravljanje« se je v tem kontekstu nanašalo predvsem na liturgična besedila in je pomenilo dvoje: prvič, zamenjavo starih rokopisov z novimi tiskanimi (knjižnimi) izdajami; drugič, uskladitev ruskih (moskovskih) liturgičnih posebnosti s sočasno grško liturgično prakso, ki so jo reformatorji imeli za zgodovinsko pristnejšo od ruskih »odstopanj«, nakopičenih skozi pretekla stoletja razmeroma samostojnega razvoja. Zagovornike stare ruske liturgične prakse je poleg posameznih novosti, denimo križanja s tremi prsti namesto dveh, in nezaupljivosti do doktrinarne ustreznosti Grkov, ki so svoje knjige zaradi omejitev osmanske oblasti na Balkanu pogosto tiskali v katoliški Italiji, motila zlasti »desakralizacija knjig«. Zamenjavo rokopisov s tiskanimi knjigami so doživljali kot brezdušen proces, ki pri sestavljanju ali prepisovanju rokopisnega

gradiva odpravlja piščevo molitveno-asketsko komunikacijo z Bogom. Čeprav je nadduhovnik (protopop) Avvakum Petrov (1620–1682), najvidnejši predstavnik konservativne oziroma razkolniške struje, deklarativno vseskozi branil pravilnost starega, je v svojem praktičnem delovanju izkazoval drugačne značilnosti. Največji kulturnozgodovinski pomen Avvakuma Petrova je namreč v tem, da je sestavil prvo (apologetsko) avtobiografijo in s tem v rusko kulturo uvedel novo literarno zvrst. Poleg tega je svojo avtobiografijo napisal v dotlej nerabljenem jezikovnem izrazu – v nasprotju s cerkveno slovanščino, ki je bila običajna za liturgična besedila in druga dela visoke kulture, se je odločil za govorno (ljudsko) ruščino s cerkvenoslovanskimi elementi. Na tej podlagi je Avvakumovo avtobiografijo mogoče označiti za prvo pomembnejše literarno delo v ruskem jeziku.

BAROČNA KULTURA KOT DEL RUSKE (MOSKOVSKE) KULTURE

V vsakdanjem življenju ruskih mest druge polovice 17. stoletja je bilo prisotnost zahodnih (katoliških) vplivov občutiti predvsem na štirih področjih. Prvič, pri večglasnem (polifonem) cerkvenem petju, ki je zamenjalo starejši bizantinski način enoglasnega petja. Na področju liturgične glasbe je prišlo do še ene opaznejše inovacije: uveljavljeni ruski (moskovski) način istočasnega branja ali petja različnih molitvenih besedil, ko sta denimo duhovnik in diakon istočasno brala vsak svoje besedilo, da bi bil tako celoten obred krajši, se je umaknil obnovitvi starejše prakse, kjer se istočasno ni smelo brati različnih besedil, temveč zgolj enega, da bi bilo tako v celotnem obredu izkazano spoštovanje do vseh njegovih sestavnih delov. Drugič, pri novi in vse bolj priljubljeni obliki ikonopisja, ki je po zgledu gravur poudarjala individualno-realistične poteze upodobljenih oseb ali predmetov. Tretjič, pri gradnji novih cerkvenih in drugih reprezentativnih stavb v baročnem slogu. Četrto, pri pojavljanju mestnih četrti oziroma

kolonij, v katerih so živeli trgovci, inženirji in drugi izobraženi strokovnjaki, priseljeni iz srednje in zahodne Evrope, zlasti iz nemškega govornega prostora. Kljub dejstvu, da je Rusko carstvo v obravnavanem obdobju pravoslavje priznavalo za edino državno vero in deklarativno nasprotovalo Katoliški cerkvi, še posebej njeni uniatski politiki, je v odnosu do katoliških naseljencev po večini omogočalo versko strpnost in nasploh neovirano življenje. V povezavi s takratno rusko odprtostjo do idej in prišlekov z Zahoda ter s tem povezanim postopnim gospodarskim vzponom so se leta 1684 v Moskvi naselili jezuiti, ki so v tistem času predstavljali intelektualno najmočnejši del Katoliške cerkve. Jezuiti so svoje delovanje razširili v dve smeri: duhovno oskrbo katoliških naseljencev in izobraževanje otrok ruske elite, ki pa je že na začetku 18. stoletja zaradi Petrove sekularno-racionalistične kulturne politike izgubilo svojo privlačnost. Poleg tega je Peter leta 1719 jezuite iz Rusije izgnal. Glavni razlog za izgon ni bil toliko idejne, kolikor pragmatične narave s ciljem okrepitev lastne oblasti, saj se je bal njihovih stikov s politično elito oziroma njihove morebitne pomoči njegovim domačim političnim nasprotnikom iz bojarskih (plemiških) vrst.

Pomen Ukrajine in Belorusije kot posrednic katoliških zgledov pri novostih na cerkveno-kulturnem področju je svoj simbolni vrhunec dosegel leta 1685, ko je bila kijevska metropolija vključena v moskovski patriarhat in tako postala del ne le duhovno, temveč tudi cerkvenoupravno zaokroženega prostora. Enotnost v cerkveno-kulturni usmeritvi je potrdila tudi ustanovitev moskovske akademije leta 1687, ki jo je mogoče označiti za predhodnico moskovske univerze. Ta visokošolska ustanova je po svoji vsebinski zasnovi, metodah in izdatni rabi latinskega jezika v marsičem posnemala kijevski kolegij, kjer so bili šolani tudi številni njeni predavatelji. V tem času se je kot značilen predstavnik pravoslavnega baroka, delujoč na ozemlju Ruskega carstva, izkazal rostovski in jaroslavski metropolit Dimitrij Tuptalo (1702–1709), ki je izhajal iz današnje

osrednje Ukrajine. Svoje pridige in religiozne drame je sestavil po latinsko-poljskih vzorih, njegovi monumentalni življenjepisi svetnikov, ki jih je izdajal med letoma 1689 in 1705, pa so črpali iz (zahodno)evropskih zgodovinskih del, med drugim *Cerkvenih analov* (1588–1607) italijanskega duhovnika iz Družbe oratorijancev in kasnejšega kardinala Cesareja Baronia (1538–1607). Z območja Ukrajine je izhajal tudi Feofan Prokopovič, rektor kijevskega kolegija, kasnejši novgorodski škof in podpredsednik Svetega sinoda (1725–1736). Ta je svojo prvotno baročno duhovnost in izobrazbo prilagodil tako, da jo je umestil v novi tok Petrovih reform – postal je najvidnejši zagovornik in izvajalec Petrove racionalistične vizije državne Cerkve, v skladu s katero bi ta delovala kot preganjalka praznoverja, moralna varuhinja in izobraževalka ljudstva ter posvečevalka državno vodenega »napredka«. V Feofanu Prokopoviču je obdobje ruskega pravoslavnega baroka oziroma zgledovanja po tridentinskem katolištvu in s tem neločljivo prepletenega ukrajinsko-beloruskega posredništva doživelo svoj iztek in prehod k novi usmeritvi.

Na prehodu med staro srednjeveško in novo racionalistično kulturo se je v drugi polovici 17. stoletja v Ruskem carstvu – znova po poljskih zgledih ter zahvaljujoč posredovanju pravoslavnih intelektualcev iz današnje Ukrajine in Belorusije – uveljavila poezija v baročnem slogu. Tovrstno poezijo, napisano v cerkveni slovanščini z elementi govorne ruščine, je opredeljeval silabični (zlogovni) verzni sistem, bogastvo retoričnih figur, obilje čustvenih obratov in vzporednic z literarnimi ali mitološkimi liki tako iz grško-rimske antike kakor tudi svetopisemsko-krščanske dediščine. Vse to je služilo podkrepitvi etično-didaktičnega sporočila po vsebini raznovrstnih pesmi – od priložnostnih (npr. ob pogrebi vladarjev) in napitnih do ljubezenskih in religioznih (npr. prepesnitve psalmov). Poglavitni pomen baročne poezije v kontekstu vzhodnoslovanške visoke kulture je v tem, da se je z njo na

ozemlju Ruskega carstva prvič pojavila smer bolj posvetnega in ne izključno religioznega pesniškega ustvarjanja. Če izvzamemo ljudske (pripovedne) pesmi, je v tem pogledu treba opozoriti na dejstvo, da je v ruski (moskovski) literaturi pred baročno poezijo obstajalo zgolj cerkveno himnično pesništvo. Med vzhodnoslovanskimi baročnimi pesniki izstopa menih, pridigar in učitelj na moskovskem carskem dvoru Simeon (1619–1680) iz Polocka v današnji Belorusiji. Njegovo glavno pesniško delo, ki velja za vrhunec vzhodnoslovanske baročne literature in ga je mogoče primerjati z drugimi evropskimi literarnimi deli takratnega časa, nosi naslov *Vrt mnogih cvetov* (csl./rus. Вертоград многоцветный). Poleg baročne poezije se je v istem času v Moskovski Rusiji pojavila baročna dramatika. Na tem področju prav tako izstopa omenjeni Simeon iz Polocka, ki je svoja dramska dela pisal po zgledu šolskih predstav jezuitskih kolegijev. Ta dela zaznamuje etično-didaktično sporočilo, motivi iz antične in svetopisemsko-krščanske dediščine, silabični verzni sistem in glasbene ter govorniške točke. Kakor pri baročni poeziji, je tudi pri dramatiki treba poudariti pomen njene novosti – z izjemo igranih elementov v ljudskem izročilu, denimo pri poročnih običajih, kultura Ruskega carstva pred tem ni poznala dramskih del.

INTENZIVNOST IN PROTISLOVNOST ZAHODNIH (KATOLIŠKIH) VPLIVOV

Na podlagi predstavljenih dejstev in procesov je mogoče zaključiti, da se vizija Petra Velikega o preoblikovanju ruske kulture in Cerkve ni pojavila nenadoma in ni bila zgolj posledica njegovih lastnih premislekov, temveč je potekala v kontekstu predhodnih intenzivnih stikov z zahodno, predvsem baročno-katoliško kulturo. Petrova vizija je omenjeni kulturni vzorec nedvomno presegla, pri čemer je pokazala svojo novost in radikalnost, a brez njega se najverjetneje ne bi mogla pojaviti. To sicer ne omogoča sklepa, da so kulturni in drugi tokovi iz sredine in

druge polovice 17. stoletja neizogibno vodili k značilnostim Petrove vladavine, a vseeno kaže na dejstvo, da so vodilni sloji ruske družbe zahodne vplive jemali resno ter bili že dlje časa naklonjeni reformiranju svoje družbe in kulture.

Pri preučevanju prehodnega baročnega obdobja ruske in širše vzhodnoslovanske kulture je mogoče opaziti vsaj troje notranjih paradoksov oziroma protislovij. Prvič, reformna pobuda za sprejemanje zahodnih tokov je prihajala s strani Pravoslavne cerkve, ki pa jo je Peter Veliki oslabil in podredil državnemu aparatu, saj je v njej videl zaviralco njegovega racionalistično razumljenega napredka. Drugič, vzhodnoslovanska cerkvena in politična elita je Katoliški cerkvi deklarativno nasprotovala, vendar se je po njej kulturno zgledovala. Tretjič, Avvakum Petrov, najvidnejši predstavnik konservativne struje v ruski (moskovski) Cerkvi, pa se je v svojem praktičnem delovanju izkazal kot literarni inovator. Pri preučevanju prehodnega baročnega obdobja je mogoče opaziti tudi to, da je območje današnje Ukrajine, Belorusije in Rusije predstavljalo enoten kulturni prostor: naseljevalo ga je isto vzhodnoslovansko prebivalstvo, v njem je prevladovala ista pravoslavna vera, v njem so med cerkveno in politično elito prevladovali isti kulturni tokovi, to območje pa je vse bolj enotno postajalo tudi v cerkvenoupravnem in političnem smislu, tako v sklopu moskovskega patriarhata kakor tudi ozemeljsko vse večjega Ruskega carstva, kasneje Ruskega imperija.

PRIPOROČENA LITERATURA

Robert O. Crummey, »The Orthodox Church and the schism«, v: Maureen Perrie (ur.), *The Cambridge History of Russia: Volume 1: From Early Rus' to 1689*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 618–639.

Georgij V. Florovskij, *Puti ruskogo bogoslovija*. Moskva: Institut ruskoj civilizaciji, 2009 [prva izdaja: Pariz, 1937], str. 49–139, 668–678.

Gregory L. Freeze, »Russian Orthodoxy: Church, people and politics in Imperial Russia«, v: Dominic Lieven (ur.), *The Cambridge History of Russia: Volume 2: Imperial Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 284–305.

Lindsay Hughes, »Cultural and intellectual life«, v: Maureen Perrie (ur.), *The Cambridge History of Russia: Volume 1: From Early Rus' to 1689*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 640–662.

Lindsay Hughes, »Russian culture in eighteenth century«, v: Dominic Lieven (ur.), *The Cambridge History of Russia: Volume 2: Imperial Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 67–91.

Vadim M. Lur'e, *Russkoe pravoslavie meždu Kievom i Moskvoy*. Moskva: Tri kvadrata, 2009.

Aleksandr M. Pančenko, *Russkaja stihotvornaja kul'tura XVII veka*. Leningrad: Nauka, 1973.

Aleksandr M. Pančenko, *Russkaja kul'tura v kanun petrovskih reform*. Leningrad: Nauka, 1984.

Neža Zajc, *Žitje protopopa Avvakuma: ruska tradicija na preizkušnji*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2009.

Del notranjosti Sagrade Familie

